

**Тема духовних мандрів у творі Я. А. Коменського
"Лабіринт світу і рай серця"**

У статті представлено інтерпретацію "Лабіринту світу та раю серця" Я. А. Коменського з огляду на головну тему твору – "духовних мандрів". Запропоновано, слідуючи Д. Чижевському, розглядати тему "духовних мандрів" у контексті "традиційних тем і сюжетів", що проявляються в чеській літературі періоду бароко та романтизму. Ознайомлення з інтерпретацією Д. Чижевського теми духовних мандрів у "Лабіринті світу" може звернути увагу українських літературознавців на літературну спадщину Я. А. Коменського, а також ілюструвати один з аспектів методології порівняльних досліджень слов'янських літератур Д. Чижевського.

Ключові слова: порівняльне літературознавство, традиційні теми, бароко, "духовні мандри", Д. Чижевський, Я. А. Коменський.

Статья представляет интерпретацию "Лабиринта мира и рая сердца" Я. А. Коменского в славистических работах Дмитрия Чижевского. Предложено, следуя Д. Чижевскому, рассматривать тему "духовных странствий" в контексте "традиционных тем и сюжетов", проявляющихся в чешской литературе периода барокко и романтизма. Ознакомление с интерпретацией Д. Чижевского темы духовных странствий "Лабиринта мира" может обратить внимание украинских литературоведов на литературное наследие Я. А. Коменского, а также иллюстрировать один из аспектов методологии сравнительных исследований славянских литератур Д. Чижевского.

Ключевые слова: сравнительное литературоведение, традиционные темы и сюжеты, "духовные странствия", Я. А. Коменский, Д. Чижевский.

The article presents Dmytro Chyzhevsky's interpretation of Comenius' "Labyrinth of the World", it's main theme in particular. According to Chyzhevsky, the theme of spiritual quest is one of those, which might be treated as "traditional", reappearing in Czech literature of Baroque and Romantic period. The authors believes Comenius' "Labyrinth of the World" might boost the interest towards Comenius'

literary heritage, while Chyzhevsky's works on it might reveal new aspects of his approach to comparative studies of Slavic literatures.

Key words: Comparative Literature Studies, traditional themes, Baroque, "spiritual quest", D. Chyzhevskyj, Comenius.

Ян Амос Коменський (1592–1670) – знакова фігура чеської культури. З його ім'ям пов'язано чимало подій в історії чеської філософії, педагогіки, літератури, протестантського віросповідання. З позиції сьогодення вплив Я. А. Коменського на розвиток людства важко переоцінити. Спадщину Я. А. Коменського досліджують філософи, літературознавці, історики, теологи різних країн. Про це найкраще свідчить видання "Comenius und der Weltfriede"[6], яке об'єднало коменіологів з усього світу. Ознаками незгасного інтересу до спадщини Я. А. Коменського є наукові збірники [5; 11], що висвітлюють актуальні на сьогодні проблеми життєвого шляху, діяльності та творчості цього гуманіста.

У контексті української культури спадщина Яна Амоса Коменського є предметом дослідження переважно істориків педагогіки (О. Антонова, А. Говорун, В. Кравець, Н. Маковецька, Б. Мітюров, Д. Скільський). Як філософ та письменник доби бароко в Україні він продовжує залишатися невідомим. Це особливо прикро, бо саме на висвітлення філософської і літературної творчості, а також публікацію основної пансофічної праці Я. А. Коменського були спрямовані зусилля Д. Чижевського.

Філософське вчення Я. А. Коменського, як і його літературний доробок, опинилося в центрі уваги українського вченого у середині 1930-х рр. і відтоді не втрачало своєї важливості у науковій діяльності Д. Чижевського. На думку німецького коменіолога В. Кортгаазе, цей інтерес коріниться у дослідження вченим українського літературного бароко, зокрема філософської та літературної творчості Григорія Сковороди [3, с. 208]. Аналіз рецензій Д. Чижевського на чеські дослідження літературного бароко та його листування чеськими колегами (зокрема Йозефом Вашіцею), дійсно вказують на тісну співпрацю між вченими та суголосність у інтерпретації та теоретичному осмисленні доби бароко в українській та чеській літературах [1]. Проте слід відмітити, що підхід Д. Чижевського відкрив новий напрям дослідження не лише для української (еміграційної) коменіології, але найперше для чеської, даючи тим самим неймовірно сильний поштовх для повернення Я. А. Коменського у чеську науку. Водночас слід наголосити, що філософський та літературний аспекти спадщини чеського пансофа Д. Чижевський у своїх працях розглядав окремо, проте разом вони доповнюють одна одну і створюють певну цілісність.

В той час як закордонні дослідники коментують науковий доробок Д. Чижевського як важливий історичний етап славістики, а також як "зародження повноцінного наукового дискурсу" [9, с. 411], в українському літературознавстві значна частина доробку Д. Чижевського, пов'язаного з чеською літературою, залишається невідомою, тому актуалізація англомовних та німецькомовних праць видається правомірною і необхідною як з позиції підвищення інтересу до літературної спадщини Я. А. Коменського, так і з перспективи дослідження її Д. Чижевським. Метою даної статті є представити інтерпретацію Д. Чижевським однієї з тем твору Я. А. Коменського "Лабіринт світу та рай серця", а саме теми "духовних мандрів".

На думку Д. Чижевського, вивчення слов'янських літератур не може відбуватися відірвано від європейської традиції, що їх історію "можна створити лише як частину порівняльної історії європейських літератур" [4, с. 354], оскільки "більшість формальних і ідеологічних збігів, схожостей і дотичних пунктів між літературами окремих слов'янських народів, у першу чергу, ґрунтуються на тому, що вони належать до єдності європейських літератур" [4, с. 354]. Проте "... схожість чи навіть тотожність розвитку слов'янської літератури з західноєвропейською не можна розглядати як відображення останньої" [4, с. 363]. Натомість, подібності та паралелі слід розглядати "елементами більшої літературної традиції, яка триває століття й елементи якої з'являються знову й знову у творах різних авторів" [7, с. 481]. Відповідно, одне із завдань "порівняльної історії літератур" вчений вбачав у встановленні літературної спорідненості та постійних літературних елементів. На це і були спрямовані зусилля Д. Чижевського у наступних розвідках і студіях, а саме: *Comenius' "Labyrinth of the World": Its Themes and Their Sources* (1953), кількох статтях, присвячених А. Міцкевичу, зокрема *Mickiewicz and Ukrainian Literature* (1956), *Mickiewicz, Štúr and Král'* (1956), *On Romanticism in Slavic Literatures* (1957), для яких властиві формально-структурний аналіз текстів, увага до національного та загальноєвропейського контексту аналізованих творів. У цьому зв'язку його інтерпретацію основних тем твору Я. А. Коменського "Лабіринт світу та рай серця" слід розглядати як ілюстрацію функціонування так званих "традиційних тем / сюжетів". Варто зазначити, що пропонуване Д. Чижевським дослідження тем "Лабіринту світу" є своєрідним дослідженням інтертекстуальності твору Я. А. Коменського до впровадження теорії інтертекстуальності Ю. Крістєвою.

Нагадаємо, що "Лабіринт світу та рай серця" Я. А. Коменський писав у 1622–1623 рр., переживаючи глибоку життєву кризу, коли після початку Тридцятилітньої війни змушений був покинути свою

парафію у Фулнеку (Моравія) і переховуватися в Брандісі (Богемія). Період 1622–1627 рр. коменіологи вважають другим періодом творчості Я. А. Коменського, для якого властиве розуміння "світу як лабіринту". Твір опубліковано в 1631 р. у Лешні (Польща), і з того часу, ще до смерті автора, він неодноразово перевидавався. "Лабіринт" складається з двох частин. У першій ідеться про мандри головного героя-оповідача. Світ при цьому видається героєві лабіринтом, де все перебуває в стані морального занепаду, а прихисток герой знаходить у самотності власного серця, де його відвідує Христос і де тепер він почувається як в раю. Шлях людини через лабіринт світу до раю Я. А. Коменський розгортає через плетиво стилістичних засобів і тем.

Головну тему "Лабіринту" Я. А. Коменського вчений визначає як "паломництво по світу та спочинок в альтанці серця". Як важливі похідні основної теми "духовних мандрів" вчений визначає наступні три: світ як *візія*, світ як *драма*, світ як *лабіринт*; вони є важливими структуроутворюючими одиницями тексту, об'єднують абстрактно-логічні та образні первні, що утворюють своєрідність літературної прози Я. А. Коменського.

Щодо традиції розвитку теми "духовних мандрів" Д. Чижевський погоджується з попередніми дослідниками "Лабіринту", що безпосереднім поштовхом до його написання стали твори Й. В. Андре (J. V. Andreae): "Peregrini in patria errores", "Christianopolis", "Civis christianus", та найбільшу схожість вбачає з текстом "Peregrinus". Серед творів чеських авторів, які були відомі Я. А. Коменському, Д. Чижевський називає: "Theatrum mundi minoris" (1605) Натанієля Воднянського з Урачова (Nath. Vodňanský z Uračova), "Theatrum divinum" (1616), Матея Конечного (Matej Konečný), "Про християнського лицаря" з книги "Anti-alkoran" (1614) Вацлава Будовця з Будови (Václav Budovec z Budova). Поруч з творами, які могли мати безпосередній вплив на написання Я. А. Коменським "Лабіринту", Д. Чижевський залучає до інтерпретації контекст історії функціонування теми "духовних мандрів", яка сягає античної нехристиянської літератури.

Вчений зазначає, що інтерпретації людського життя як "вигнання" душі були дані у містеріях орфіків, платоніками ця думка була конкретизована в понятті нюсису, в основу якого поряд з іншими покладена ідея відчуття і сприйняття земного буття як вигнання; у діатрибах кініків-стоїків відображено уявлення про життя як *мандри*; Філон подає у зв'язку із екзегезою Старого Заповіту формулу "душа вдома" / "душа у вигнанні"; послугоувались подібними ідеями також патристи; ідея "життя як мандрів" зустрічається у Климентія Олександрійського та Орігена; у Макарія – уявлення про те, що "*світ – це лише прихисток і*

чужа територія" [8, с. 166]. Д. Чижевський наводить "Золотого віслюка" Апулея, мандрівні розповіді Лукіана (вплив яких знаходять у творах Й. В. Андре) як зразок функціонування теми "духовних мандрів" у античній літературі. У християнській літературі найвідомішими, на думку вченого, є християнський героїчний роман на основі індійської оповіді про Будду "Варлаам і Йосафат", християнську обробку якого приписують Йоаннові Хризостомові. Такою, як тема "духовних мандрів" оформилася у літературі середньовіччя. На думку Д. Чижевського, її можна прослідкувати і у наступних епохах: розуміння теми земного життя як "вигнання", поширена у середньовічному містицизмі, без змін простежується до Я. Боме та романтизму; ідея повернення до "небесної домівки", *подорож* набирає різноманітних форм аж до пригодницьких романів ("Робінзон Крузо" Д. Дефо), автобіографічних подорожніх нотаток, мандрів до Святої Землі; алегоричні книги мандрів ("Мандри Гуллівера" Дж. Свіфта) до "небесної домівки" та *вознесіння* до небесної батьківщини (Бонавентура, Св. Тереза де Хесус (Santa Teresa de Jesús), Хуан де ла Крус (Juan de la Cruz) також були закладені у період середньовіччя.

Для літератури "духовних мандрів" властиве переживання "мандрівником" ситуацій, унаслідок яких він духовно збагачується і вдосконалюється. Алегоричний опис духовного піднесення "мандрівника" характерний для багатьох творів цієї літератури. Проте, наголошує Д. Чижевський, названі характеристики відсутні у "Лабіринті" Я. А. Коменського: його "мандрівник" *залишається повністю пасивним, простим глядачем і спостерігачем*, він переповнений втраченими ілюзіями і *блукає світом, лише для того, щоб сказати усім його проявам своє "Ні!"*, *"і тільки завдяки божественному поклику усвідомлює, що йому треба повернутися "додому"* [8, с. 97]. Тому, пише Д. Чижевський, *"мандри в "Лабіринті" – не історія розвитку людської душі"* [8, с. 97]. Наголосимо, що "Лабіринт" більше пов'язаний зі згадуваними чеськими творами, де подорож майже відсутня. Але найбільш вірогідним "родичем" мандрівника "Лабіринту", вважає Д. Чижевський, є твір "Des Irrenden Ritters Rais. Der Welt Eitelkeit und den Weg zu der ewigen Seligkeit begreifend" ("Мандри заблуканого рицаря, який осягнув зло світу і знайшов дорогу до вічного блаженства") (1602) Еґіда Албертіна (Aegydius Albertinus). До появи "Лабіринту" Я. А. Коменського також була опублікована книга Р. Вілкінсона "The Saint's Travel to Spiritual Canaan" ("Подорож святих до духовного Ханаану") (1609), на яку звертає увагу Д. Чижевський.

На думку вченого, "Лабіринт" Я. А. Коменського органічно вписаний у тривалу літературну традицію, про що, зокрема, свідчать кілька подібних творів, що вийшли в світ після "Лабіринту": "Iter extaticum"

(1660) Атанасія Кірхера (Athanasius Kircher), у яких містична традиція поєднується з тогочасною науковою думкою (шлях через планетарну систему); "Pilgrim's Progress" (1678) Джона Буянана (Bunyan), у якому мова йде про внутрішнє вдосконалення паломника. Серед творів слов'янських авторів Д. Чижевський наводить чеську проповідь де Вальдта (de Waldt, п. 1736), а також сон Г. С. Сковороди, записаний по його смерті М. Ковалінським.

Серед інших, так званих похідних тем, Д. Чижевський торкається історії функціонування похідних тем від основної теми "духовних мандрів" / "гнаної правди" (теми світу як візії / дзеркала, театру та лабіринту), "лабіринту світу – раю серця", а також теми безумства. В інтерпретації теми "світ як театр" Д. Чижевський відштовхується від жанрової характеристики твору, даної самим Я. А. Коменським – "драма". Проте власне архітектоніка твору не відповідає цьому жанровому визначенню. Він представляє світ як видовище, театр метафорично. Ця думка у християнській літературі, звертає увагу Д. Чижевський, зустрічається вже у Новому Завіті, але була відома у Платона і Плотіна (світ як дитячий театр або театр маріонеток), Меніпа, Лукіана, Сенеки (світ як велике місто), Епіктера, Філона. Сенека був одним із улюблених авторів Я. А. Коменського і його твори могли послужити імпульсом для створення Я. А. Коменським образу міста / світу як лабіринту.

Провідну тему другої частини "Лабіринту" Д. Чижевський визначає як "Христос і душа". У процесі розвитку цієї теми, вважає вчений, постає ідея "дружби з Богом", закорінена в старій християнській традиції, до якої додано мотиви "християнської утопії". Почувши заклик Христа повернутися в "оселю серця", мандрівник покидає "лабіринт світу" і повертається "додому", де його "відвідує Христос". Христос робить підсумок досвіду мандрівника в "лабіринті світу", стає для мандрівника всім тим, чого не зміг йому дати світ ("власною оселею", тобто "братом", "товаришем", "зарученим", "вірним лікарем", авторитетом, якому тепер буде служити мандрівник). Так мандрівник стає воїном Христа, але, щоб досягнути ласку Божу, мусить відмовитися від свого "я". Здобувши новий погляд на світ, мандрівник отримує доступ до "невидимої церкви". Символи переродження мандрівника чергуються із символами з життя "невидимої церкви" (імовірно, символи справжнього реформування церкви). Зображення цього життя співзвучне із "християнською утопією" Й. В. Андреа, але при цьому втілює абсолютно самостійний задум Я. А. Коменського. "Зображення церкви "вірних християн" у "Лабіринті" – це перший ескіз "допістичних" ідеальних картин Коменського, які він змалював пізніше з неабияким натхненням, особливо в *Haggaeus redivivus*" [8, с. 131]. "Лабіринт" традиційно для духовних

творів християнської літератури всіх епох закінчується молитвою, хоча й "суттєво відрізняється від звичайних релігійних трактатів. У цьому його непроминальна літературна цінність" [2, с. 309].

У контексті функціонування "традиційних тем / сюжетів" цікавим є звернення до барокової теми "духовних мандрів" у ранній поезії чеського романтика Карела Гінека Махи. Герой К. Г. Махи не є сильною особистістю, він – не титан, що бореться, а звичайна людина (не-аристократичного походження), котра не має ілюзій щодо "природної людини", відтак "аристократичний конфлікт лорда Байрона не знаходить у Махи відлуння"; навпаки, герой К. Г. Махи часто вирішує конфлікт, рішуче уникаючи його – "відходить, як подорожній, удалину" [10, с. 124]. Такий подорожній, що повертається спиною до світу та робить спробу уникнути зв'язку з ним, "веде нас до раннього романтизму, частково до релігійно забарвлених творів – "подорожній", "мандрівник" та "самітник" належать до найбільш улюблених образів, а через посередництво ранньої романтики – далі до поезії бароко, у великий близький їй міф" [10, с. 125].

Інтерпретуючи вірш *Královič* ("Королевич"), Д. Чижевський бачить у ньому втілення символіки "містичних пошуків" ("symbolika mystického hledání") на тлі традиційного для К. Г. Махи образу "темної ночі". У тексті відтворено типовий романтичний мотив подорожі, але мотив мандрівникових пошуків відсилає до барокової традиції. Типовий для Махи-романтика образ нічного краю з "холодним сонцем", де мчить вкинутий у нього суворим батьком син, в останніх рядках змінюється на образ країни небесного отця, а дорога додому стає дорогою до Бога. Ці мотиви перегукуються з тими, які подибуємо в "Мандрівнику" В. Й. Андреа, "Лабіринті" Я. А. Коменського, розповідях про святого Івана в традиції чеської культури. Д. Чижевський вважає: хоча таке вирішення образу "самотньої подорожі" у К. Г. Махи поодиноким, він "дає усій творчості Махи дещо інше забарвлення" [10, с. 159]. Йдеться головним чином про синтез барокових та романтичних тенденцій у його творчості. На слушну думку Д. Чижевського, "історично "блискучі" доби, що в історії кожного народу здебільшого залишаються в духовній пам'яті народу як надзвичайні, провідні образи, що освітлюють увесь майбутній шлях народу" [4, с. 339]. Одним із таких проявів духовної пам'яті у літературі, на його думку, є тема "духовних мандрів".

Підсумовуючи, зазначимо, що представлена інтерпретація Д. Чижевським провідної теми твору Я. А. Коменського є лише одним з аспектів його досліджень чеської літератури та теоретичного осмислення функціонування історично-культурних епох. Опрацювання доробку Д. Чижевського у цьому контексті видається актуальним як з історич-

ної точки зору, так і з метою ініціації подальшого вивчення творчості Я. А. Коменського в Україні.

Література

1. Блашків О. Чеське літературне бароко: Дмитро Чижевський та Йозеф Вашица / О. Блашків // *Ukrainiaca Brunensia II* : Україністика – минуле, сучасне, майбутнє. – Brno : Masarykova univerzita, 2009. – С. 362–370.

2. История всемирной литературы : в 9 т. / отв. ред. Ю.Б. Виппер. – М. : Наука, 1987.

Т. 4. – 1987. – 687 с.

3. Кортгаазе В. Від Меланхтона до Коменського і Чижевського / В. Кортгаазе. – Дрогобич – К. : Коло, 2005. – 378 с.

4. Славистика : зб. наук. праць. Дмитро Чижевський і світова славистика / ред. Роман Мних, Євген Пшеничний. – Дрогобич : Коло, 2003.

Т. 1. – 2003. – 446 с.

5. Ян Амос Коменський і сучасність / ред. Роман Мних, Вернер Кортгаазе. – Дрогобич : Коло, 2005. – 122 с.

6. Comenius und der Weltfriede / hrsg. von Werner Korthaase, Sigurd Hauff, Andreas Fritsch. – Berlin : Deutsche Comenius-Gesellschaft Berlin, 2005. – 992 S.

7. Čiževsky D. A Comparativist Looks at Mickiewicz / D. Čiževsky // Adam Mickiewicz: Księga w stulecie zgonu. – London : Polish Society of Arts and Sciences Abroad, 1959. – P. 481–498.

8. Čiževsky D. Comenius' "Labyrinth of the World": Its Themes and Their Sources / D. Čiževsky // *Harvard Slavic Studies*. – 1953. – Vol. I. – P. 83–135.

9. Čyževskij D. Osobnostadílo / D. Čyževskij. – Praha : Národní knihovna České republiky – Slovanská knihovna, 2004. – 490 s.

10. Čyževskij D. K. Máchovu světovému názoru / D. Čiževsky // *Torso a tajemství Máchova díla*. – Praha : Fr. Borový, 1938. – S. 111–180.

Jan Amos Komeňski a kulturaepokiBaroku / red. Sitarska Barbara, Mních Roman. – Drohobycz–Siedlce : Wydawnictwo Akademii Podlaskej, 2007. – 305 s. – (Studia Comeniana Sedlcensia, I).